

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՅԱՆ

ՄՀԵՐ-ՄԻՎՐԻ ԱՌԱՍՊԵԼԻ ՇԵՐՏԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՔԻԱԹՆԵՐՈՒՄ

Հայ բանագիտության մեջ գրեթե ուսումնասիրված չեն հայկական հրաշապատում հեքիաթները: Ասպարեզում այդ թեմայի վերաբերյալ չկա հրապարակված որևէ մենագրություն կամ չի կազմակերպվել գիտական որևէ ատենախոսության ձեռնարկում: Մինչդեռ բանահյուսության այս ոլորտն անսպառ նյութ է պարունակում հին հայոց դիցաբանական աշխարհայացքը վերականգնելու, հայկական առասպելաբանության հետ կապված խնդիրների լուծումը հեշտացնելու առումով:

Հայկական հրաշապատում հեքիաթների մի խումբ («Օձ Մանուկ և Արին Արմանելին»¹, «Օձեմանուկ, Արևմանուկ»², «Արեվ-Մանուկին հեքիաթը»³, «Օձ-Մանուկը»⁴, «Արևհատ աղջկա հեքիաթը»⁵, «Ծաղիկներ թագուհու աղջկա հեքիաթը»⁶, «Ադամի ծաղիկը»⁷, «Աաղաֆեայ խանում»⁸, «Աղբյուրի հարսն»⁹, «Մեռուկ Մանուկ»¹⁰, «Օխեշ»¹¹, «Մայրը և դուստրը»¹², «Զփլաղը»¹³, «Օձամանուկ և Արևհատ»¹⁴, «Արևհատ և Օձամանուկ»¹⁵, «Օձ-Մանուկ, Վարթ-Մանուկ»¹⁶, «Օգ-Մանուկին հաքյաթը»¹⁷) պահպանել է հին աշխարհի օրացուցային առասպելների ավանդական մոտիվների հետքերը: Դրանցում արտացոլված է Յոթեն հատիկ աստծո առասպելների մոտիվային առանցքը կազմող անդրաշխարհի տիրուհու և սիրո աստվածուհու (կամ Մայր աստվածուհու) հականարտության թեման՝ հանուն մեռնող և հարություն առնող աստծո սիրո:

Մեռնող և հարություն առնող աստծո առասպելի սյուժեի ամբողջական զարգացումը հայկական հեքիաթներում, ցավոք, անավարտ է, քանզի ավելի ուշ ժամանակներում հին հայոց Յոթեն հատիկ աստծուն փոխարինելու է եկել հեռացող աստված, նույնպես հացանշակույթը հովանավորող Արև - Սիեր - Սիթրա - Սիիրը: Արդյունքում երկու առասպելների արձագանքները թե՛ մոդելային, թե՛ զաղափաբախասական առումով համակցվել են մեկ սյուժեով պատմվող հայկական հեքիաթների մեջ: Ավելին, հեքիաթների առասպելական երկու շերտերն էլ դրսևորված են «Մասնա ծոեր» էպոսում, որը հայ հնագույն դիցաբանական աշխարհընկալման հարուստ աղբյուր է: Այս հանգամանքը բացառում է կասկածն այն մասին, թե մեր հեքիաթներն,

իրբն թափառիկ սյուժեներ. կարող էին հայկական միջավայր ներմուծել հին աշխարհի օրացուցային առասպելների. քեկարները: Իրականում, չէին կարող նույն միջավայրում արմատներ չձգած հավատալիքները վերարտադրվել ազգային էպոսի մեջ:

Հայկական հեքիաթների հիշյալ խմբից դուրս բերված հիմնական համառոտ սխեման հետևյալն է.

Չափակ չունենալու վշտով տառապող մի թագավորի Աստված օժ գափակ է պարգևում, որին անվանակոչում են Օժ Մանուկ:

Օժ Մանուկին՝ խժեղու (կամ ամուսնանալու) համար գողաբերում են տեղության բոլոր աղջիկներին: Մնում են երկու քույր, որոնցից մեկը՝ Ծաղիկը որր է:

Թագավորի մարդիկ գալիս են քույրերից մեկին Օժ Մանուկի համար հարս (կամ կերակուր) տանելու:

Հովիվ (կամ աղքատ, կամ վաճառական) հայրը տատանվում է և չի ուզում աղջկան տալ. բայց խորթ մայրն ի վերջո համոզում է և Ծաղիկին հանձնում թագավորի մարդկանց:

Ծաղիկի մեռած մայրը գերեզմանից խորհուրդներ է տալիս, քե ինչպես վարվի Օժ Մանուկի հետ, որպեսզի անվնաս մնա: Աղջիկն անում է այնպես ինչպես մայրն էր պատվիրել, և Օժ Մանուկը դուրս է գալիս շապիկից ու դառնում գեղեցկատես պատանի:

Ծաղիկն ու Օժ Մանուկը սիրահարվում և ամուսնանում են:

Ծաղիկի խորթ քույրը (կամ մայրը) իմանում է աղջկա բախտավորության մասին և որոշում կործանել նրան: Հրավիրում է գետի (կամ ծովի) ափ, հանում է նրա շորերը և հրում, գցում ջուրը:

Խորթ քույրը հագնում է Ծաղիկի շորերը և գնում Օժ Մանուկի պալատ, ներկայանալով իբրև նրա կին:

Ծաղիկ աղջկան ջուրն ափ է հանում մի ամայի վայրում: Մի արահետով նա գնում և հասնում է Ժայռի (լեռան կամ քարի, կամ սև քարից եկեղեցու): Ժայռը ճեղքվում է և նրան ներս առնում (կամ լեռան մոտ դուռ է տեսնում: Մտնում է ներս: Դուռը ետևից անհետանում է):

Ժայռի մեջ, դագաղում պառկած է մի գեղեցկատես երիտասարդ: Ոչ այն է մեռած: Ե, ոչ այն է՝ կենդանի: Դագաղի շուրջ փարչեր և կեղտոններ են դրված:

Արևը մայր մտնելուն պես, երիտասարդը վեր է կենում դագաղից (կամ դա տեղի է ունենում այն ժամանակ, երբ աղջիկը տեղափոխում է փարչերն ու կերտոնները, կամ գիշերը քարը դառնում է մարդ):

Աղջիկը պատմում է իր դժբախտության մասին: Երիտասարդն իր պատմությունն է անում: Նա Արև Մանուկն է: Որտեղ է եղել: Մի անգամ շատ է թափառել, բայց որս չի գտել: Որտեղ է արևը ծագելուն պես նետահարել նրան և խավարով ծածկել երկիրը, քանի որ ինչի՞ն է պետք արևի լույսը, երբ որս չպիտի անի, քեֆ չպիտի անի: Արևը հայտնվելուն պես, ձեռքն է առել

ներառ. բայց մի բողեղեն ապտակ է ստացել, մի հրեղեն ձեռք մագերից բռնել և դրել է այդ ամայի վայրում: Արևն անթիվ է, որ իր լույսը շտեսնի ու չվայելի: (Կամ նրա ծնողներն իր ծնվելու համար Աստծուն յոթ անձին երկնց են գոհ խոստացել, բայց մոռացել են իտստման մասին: Աստված էլ նրան քսար է դարձրել): Դրանից հետո Արև Մանուկը ցերեկները մեռնում է. գիշերները կենդանանում և հոգում իր ապրտուտը: Ոչ ոք չգիտե, թե որտեղ է նա:

Օձ Մանուկի հետ ապրած Ծաղիկը սկսում է ապրել Արև Մանուկի հետ և հղիանում:

Արև Մանուկն աղջկան գիշերով տանում է իր ծնողների տան մոտ. ինքը՝ վերադառնում ժայռի մեջ:

Արև Մանուկի մայրը չի ուզում ներս ընդունել Ծաղիկին, բայց երբ վերջինս վկայակոչում է Արև Մանուկի հիշատակը, օբևան է տալիս:

Ծաղիկը աշխարհ է բերում մի լուսաճաճանչ մանկան, որը շատ է նման Արև Մանուկին:

Արև Մանուկը գիշերները թռչում է դառնում և գալիս է իմանալու, թե ինչպես է աղջկա վիճակը: (Կամ գալիս է ձիով): Վշտանում է, լսելով, որ Ծաղիկին և որդուն անհարմարավետ կացարանում են տեղ տվել ու հոգ չեն տանում նրանց մասին: Այցելում է երեք գիշեր, վայ է տալիս ծնողներին, որոնք, եթե իմանային, թե ում որդին է նորածինը, կհոգային նրա մասին:

Երկխոսության լուրը հասնում է Արև Մանուկի մոր ականջին, որը թաքստոց է մտնում իմանալու համար, թե ո՞վ է գիշերային այցելուն:

Արև Մանուկի մայրը ճանաչում է իր զավակին: Ծաղիկի ու նրա որդու համար հարմարավետ պայմաններ է ստեղծում և խնդրում Արև Մանուկի հաջորդը այցելության ժամանակ հարցնել, թե ի՞նչ անեն, որ նա վերադառնա:

Գիշերն Արև Մանուկը պատասխանում է, որ պետք է յոթ անձին երկնց գոհաբերեն, մի անձին երկնց էլ-դնեն արյունի առաջ: Եթե արյունը քչեց, տարալ աղջ երկնցին, ուրեմն ինքը կվերադառնա: (Կամ պետք է կատարեն Աստծուն տված խոստումը և յոթ երկնց գոհաբերեն):

Արև Մանուկի ծնողները կատարում են գոհաբերությունը և իրենց կորած որդին վերադառնում է:

Արև Մանուկը և Ծաղիկը պսակվում են:

Ժամանակ անց, Արև Մանուկի պալատ է գալիս իր կորած կնոջը փնարող Օձ Մանուկը և Ծաղիկին տեսնելով, ճանաչում է նրան:

Ծաղիկը որդուն հանձնում է Արև Մանուկին և ինքը սիրահոժար գնում Օձ Մանուկի ետևից:

«Մասնա ծոեր» էպոսի մի պատմում¹⁸ Մարա կռապաշտ թագավորն արշավում է Հայաստան, ջարդում Կապուտկողում նստած Պապ թագավորի զորքը և բազմաթիվ գերիներ տանում: Ժամանակ անց, իր վեքիլին և վեգի-րին ուղարկում է Պապի Փիրզատ խանում տասներկու տարեկան աղջկան իր Փաշա տղային ուզելու: Պապը երկար տատանվելուց հետո համաձայ-

նում է: Աղջիկը մի տարի հետո ուզում է ինքնասպան լինել, որ «լույս հավատի» չկորցնի: Գնում է սար ու տեսնում մի «դար» (ժայռ): Մի դուռ է բացվում: Մտնում, աղոթք և անում: Առաստաղից ջուր էր գալիս: Երեք բուռ խմում, դուրս է գալիս: Դուռը ետևից փակվում է: Փորձատ խանութը հղիանում է: Ինն ամիս անց. ծնվում է երեխան: Մոր կշտամբանքին Փիրզաղը պատասխանում է. «Լեռնեսն ջրից հեկավ»:

Նորածինը մեկ ամիսը մեկ տարվա չափ է մեծանում: Երբ դառնում է երկու տարեկան. տասներկու տարեկանի չափ է դառնում: Մի անգամ երագում մատուռն է տեսնում («դարը»), որն ասում է, թե նրա անունը Միեր է: Այա պատվիրում է տասն անձին երինջ զոհել, զինավառվել և կռապաշտ թագավորի դեմ կռիվ գնալ. որ «հայի հավատը չկորչի»:

Միերը քառասուն երինջ է զոհաբերում: Աստծո հրամանով բացվում է մատուռի դուռը: Միերն այնտեղից հանում է թագ, գոտիկ, գուրգ, հմայիլ, հեծնում է Բուռնե Ջելաթի և սկսում աննպատակ որս անել: Ժամանակ անց, հաշվեհարդար է տեսնում իր թշնամիների հետ:

Միերին Վանում մի աղջիկ են ուզում: Կինը երկվորյակ է բերում: Մեկի անունը դնում են Աբամկիթ. մյուսինը՝ Սանասար: Պապ թագավորը մեռնում է, երեք տարուց հետո էլ՝ Միերը:

Այս պատումի պատմականությունն իր «Ջուջանց տան պատմականը» աշխատությամբ հիանալիորեն հիմնավորել է Ստեփան Կանայանցը, կապելով Արշակունի արքաների և Մամիկանյան իշխանների ժամանակներում պարսից դեմ մղվող պատերազմական դեպքերի հետ¹⁹: Մեզ հետաքրքրողը, սակայն, պատումի առասպելական հումքն է, որն իր մեջ մեծ չափով արտացոլում է մեր քննարկման առարկա հեքիաթների սյուժետային մոդելների տարրերը: Կռապաշտ թագավորը հեքիաթների թագավորն է, որն իր մարդկանց ուղարկում է հովվի աղջկան իր Օձ Մանուկ որդու համար ուզելու: Պապ թագավորը հովիվն է, որը տատանվում և չի ուզում աղջկան տալ: Աղջիկը Փիրզատ – Ծաղիկն է, որ գնում, մտնում է ժայռի մեջ և կես ողջ, կես մեռած հերոսից լուսաճաճանչ երեխա է ունենում: Ճիշտ է, Միերն էպոսում կես ողջ, կես մեռած հերոսը չէ դեռ («դարը»), այլ նրա որդին, բայց դա, ըստ երևույթին, ասացողի միջամտության արդյունքն է, ինչպես նաև միջամտություն է այն, որ Միերն ավելի ավագ է ներկայանում, քան Աբամկիթը (Բաղդասարը) և Սանասարը: Նույնիսկ նրանցից ավագ էլ կա՝ Պապը:

Էպոսի մեկ այլ պատում մասամբ լրացնում է բացթողմը.

«Կարմիր կիրակին յիրիկուան պատարագ, որ կըլը, էն յիրիկուան մեկ մարդ ուր աղջկան կասը. – Իլի, կինա ժամ, մում կըպը, օխնուկ կրակ առ, ըի: Ախչիկ կըլը տիւս, կ'իրիշկը, կը տեսնայ էդա քիարէն ճրագի բուխ կըլը. էդ ախչիկ էլա կինաց էն ումուտով, թի ժամն ի: Մտաւ էնտեղ, զճրագ կպուց, դարձաւ, տը կէր, տիւս էկաւ իրար: Ախչիկ մնաց էնտեղ. տեսաւ, որ երկնուց մանանայ իկի. Միերն էլ առից, կերաւ, ձին էլ, ախչիկն էլ: Էլ չքեաղցացան,

մինչև տարին թըմըմաւ: Էն ատուր ինչ տարին թըմըմաւ, ախչիկ զճրագ կպսց, ինչ տիւտ բացուաւ, էլաւ տիսս, ճրագ առից, էկաւ տուն»²⁰:

Այս դրվագն ավանդվում է «Արեվ Մանուկին հեքիաթից»։ Խորթ մայրը և իր աղջիկը մի ամայի վայրում Ծաղիկ աղջկա վրայից հանում են շորերը ե հեռանում: Ծաղիկը մի բարակ արահետով գնում է և հանդիպում սև քարե մի եկեղեցու («Ժամի»): Մտնում է ներս ու տեսնում, որ մի մեռել է պառկած, ոտքերի և գլխի մոտ մեկական կերոն է վառվում («օխմուկ կրակ»), աջ ու ձախ կողմերում արծաթե փարչով շարքաթ է դրված: Փոխում է կերոնների և փարչերի տեղերը, տեսնում է, որ մեռելը շարժվեց և վեր կացավ:

Այսքանով մեզ համար պարզ է դառնում, որ հեքիաթներում կես ողջ, կես մեռած հերոսի մասին հյուսված պատմությանը մեզ է ներկայանում Արև Միթրա - Միհր - Միերը, որը հին հայոց դիցաբանական պատկերացումներում ոչ պակաս կարևոր տեղ է զբաղեցրել, քան հնագույն մեռնող և հարուրթյուն առնող աստվածը:

Հայկական միերապաշտության մասին առավել ամբողջական պատկերացում կազմելու համար հաճախ դիմում են հարևան պարսիկների Միհրի պաշտամունքի ուսումնասիրությանը: Պարսից առասպելում Միհր - Միթրան սկզբից մինչև վերջ բարու և լույսի աստված է: Ծնվել է դեկտեմբերի 25-ին, ծննդային արևադարձի օրը՝ քարից կամ ստորերկրյա աշխարհից: Կատարել է մեծ քաջություն՝ սպանելով առասպելական ցլին, որի արյունից առաջ է եկել երկրի պտղաբերությունը: Այդ խիզախության շնորհիվ կոչվում է ամեն բանի արարիչ: Դարերի վերջում նա պետք է կրկնի իր այդ արարքը և ստեղծի նոր աշխարհ, հարություն տա մեռելներին: Այդ իսկ պատճառով Միհրին պաշտում էին իբրև փրկիչ՝ մեսիա: Նա համարվում էր լույսի, արևի, կրակի և սրբազան պայմանագրի (դաշինքի) հովանավոր աստված: Միջնորդն էր մարդու և Անուրամագդայի միջև: Կոչվում էր չարության մարմնավորում Անգրա Մանյուի (Արիմնի) դեմ²¹:

Միթրան մեծ տեղ էր զբաղեցնում նաև հնդարիական դիցաբանության մեջ, որտեղ Վարունայի հետ աստվածային զույգ էր կազմում՝ խորհրդանշելով տիեզերական երկվությունը: Միթրան ցերեկն էր, Վարունան՝ գիշերը կամ Միթրան առավոտյան արևն էր, Վարունան՝ երեկոյան²²:

Հայ առասպելաբանության մեջ Միթրա - Միհրին է հիշեցնում նախ Արտավազդը, որը Մասիսի ծերպերում փակված, կալանված է դևերից, բայց մի օր դուրս է գալու որպես ազատարար և արդարության մարմնացում: «Բայց Արտավազդը դեռ Միհրը չէ, թեև ավելի հին է, քան Միհրը, - ասում է Թադեոս Ավդալբեգյանն իր «Միհրը հայոց մեջ» աշխատությունում, - Հայաստանն ուներ իր իսկական Միհրը, որ Արամազդի որդին էր»²³: Այդ Միհրը, հանձին Սհերի, իր լավագույն արտացոլումն է գտել «Սասնա ծռեր» էպոսում, իբրև վիշապամարաիկ և գազանների դեմ կռվող, ինչպիսին պարսից մեջ էր: Նա քարից ծնվող և քարի մեջ փակվող հերոս է: «Ինչպես, որ փոքրիկ կրակը - կայծը պահուած է քարի - կայծքարի մեջ եւ դուրս է գալիս կայծքարի - քա-

րի միջից, այնպես էլ մեծ կրակը, Հուր – Միեքը փակուած է վիթխարի քարա-
ժայռի – Ակոփու քարի մէջ եւ դուրս է գալու այնտեղից», - գրում է Ավդալ-
բեգյանը²⁴: Ժողովուրդը հավատում էր, որ կգա ժամանակ, երբ «Միերն ու
ուր ծին կու գան աշխարհ: Նոր Միեր կտտորում կենի, վերջ կը մարտիրոսո-
ւի»²⁵: Հավատում էր նաև, որ մինչ այդ, Միերն ամեն տարի, Համբարձման և
Վարդավառի օրը, ժայռից դուրս գալով, ստուգողական այցելություններ է
կատարում²⁶:

Էպոսում Դավթի որդի Միերը ժայռի մէջ է կալանված հոր անեծքով, և
այդ անեծքը նրա վրայից պետք է վերանար այն ժամանակ, երբ Քրիստոսն
աշխարհի գա²⁷: «Աղամի ծաղիկը» հեքիաթում Ծաղիկ աղջիկը հրեշից հա-
լածվելով, մտնում է Փոքր Արարատ լեռան աներևութացող դարպասներից
ներս և տեսնում դագաղի մէջ պառկած կիսամեռ երիտասարդին: Դագաղը
դրված է ոսկե ջրավազանով, մարմարե պալատում, որի առջև երկու հսկա
առյուծ են կապված: Գիշերը երիտասարդը կենդանանում է: Ըուրջն ուժեղ
լուսավորություն է տարածվում: Բազմաթիվ ճրագներ են վառվում: Նա
պատմում է, որ մեկընդմիշտ կկենդանանա և ազատություն կստանա այն
ժամանակ, երբ Պողոս առաքյալն աշխարհ գա: Այդ երիտասարդն, իհարկե,
Արև-Միերն է, որ ի հիշատակ Արտավազդի առասպելի, փակված է ոչ թե
Ակոփու (Ագռավու) քարում, այլ՝ Փոքր Արարատում:

Կեղծ Պլուտարքոսից մի գործ է ավանդված՝ «Վասն լերանց ու գետոյ»,
որում Հայաստանի տեղանունների վերաբերյալ որոշ ավանդություններ են
մեջբերվում: Դրանցից Դիորփոս լեռան մասին գրույցին ուշադրություն է
դարձրել Ալեքսանդր Մատիկյանը, որի եզրակացությունները նոր լույս են
սփռում լեռան մէջ փակված հերոսի խնդրի վրա: Միա այդ ավանդությունը:

«Անոր քով (Արաքս գետի մերձակայքում: Ո՞ր հատվածում, չի ասվում -
Գ. Մ) կայ Դիորփոս լեռը, այսպես կոչուած երկրածին Դիորփոսէ, որուն
մասին այս պատմութիւնը կը պատմուի. Միւր քաղձալով որդի մ'ունենալ եւ
կանացի սեռը ատելուն՝ քար մը կը բեղմնատրէ, որ յղանալով, Դիորփոս ա-
նունով որդի մը կը ծնանի: Ասիկա երբ կը մեծնայ եւ կը զօրանայ, մեծամ-
տօրէն՝ Արեւսը կռուի կը գրգռէ, քայց անկից կը սպաննուի եւ այսպէս աս-
տուածներու նախախնամութեամբ համանուն լերան կը փոխուի»²⁸:

Մատիկյանի կարծիքով, այդ լեռը Մասիսն է, որը ժուլովորդի մէջ անվան-
վում էր «մթին լեռ», «սև լեռ», «մառախլապատ լեռ», ինչը քացատրվում է
«Դիորփոս» անվան Դևոնդ Ալիշանի «մութ» կամ «մութը թափանցող» ստու-
գաբանությամբ: Բայց հունարեն «Դիորփոս» նշանակում է «ծածկված»,
որն էլ համապատասխանում է Կեղծ Պլուտարքոսի վկայած ավանդության
Միւրի որդու լեռան մէջ ծածկված լինելու հանգամանքին²⁹:

Հերոսի՝ քար դառնալու մոտիվն արտահայտված է «Օձ-Մանուկ, Վարք-
Մանուկ» հեքիաթում. մի այր ու կին զավակ չեն ունենում և Աստծուց
խնդրում են. «Աստված, մըզի առէ մի տաս, յոթ անձին էրինք մորթինք մա-
տաղ ու յոթ կիտր խումկ ու մոմ ծխենք Աստծուն»: Աստված զավակ է

պարզեալով, թայց այր ու կինը մոռանում են խոստման մասին: Ու մի օր էլ, երբ Վարթ-Մանուկ զավակը ջրի պոնկին է հասնում, Աստված նրան քար է դարձնում:

Դժվար չէ կռահել, որ հեքիաթի «ջրի պոնկին» Արաքսի մերձակայքն է, որտեղ Դիարվասը Մասիս լեռան է վերածվել: Անհայտ է սակայն, Դիարիոսի՝ Կեղծ Պոլոտարքոսից վկայված «Արեոս» հակառակորդը, թեև Մասիկյանը նրան նույնացնում է Արա Գեղեցիկի հետ³⁰: Բայց մարտահրավեր նետելու թեման առկա է նաև հայկական հեքիաթներում. Արև Մանուկն անհաջող որսորդություն անելուց հետո վարձում է նետահարել Արևին: Արևն ապտակում է նրան և փակում ժայռի մեջ: Մեզ թվում է, որ Դիարիոս - Արև Մանուկի հակառակորդի անունը Կեղծ Պոլոտարքոսին հասել է «Արև» անվանն «առ» հունական վերջավորության հավելումով, և «Արեոս»-ը ռազմի աստված Արեսը չէ: Փորձենք նրան որոնել հայկական էպոսում:

Էպոսի մի շարք պատումներում Փոքր Սիեռն ամեն օր իր հինգ քեռիների հետ որսորդության է գնում և խոյեր որսում: Քեռիները որսը մորթում, շալակում, քերում են տուն: Սի օր, Սիեռի մայր Խանդութն ասում է. «Ի՞նչ կլնը, կ'ասըն՝ դու կտրիճ իս, ամեն օր քու քեռիք նեչիր կ'ենին, կը բիրին, դու մեկն ընձի չըս բիրի»: Հաջորդ օրը Սիեռը մի խոյ է որսում, տանում է, որ տա մորը, քեռիներն ասում են. «Մեկ էլ բոնի, մեկ էլ բոնի»: Սիեռը չի բոնում: «Էս կանդար ընձի բոյի, -- ասում է, - գացեք, ծի խամար բոնեցեք»: Քեռիները մտածում են, որ ամոթ է դատարկ ձեռքով տուն դառնալը և որոշում են Սիեռի ձեռքից որսը խլել: Սիեռը հինգ քեռուն էլ զարկում է գետնին: Հինգն էլ մինչև մեջքները թաղվում են հողի մեջ: Ինքը որսն ամնում, գալիս է տուն: Սայրը հարցնում է. «Տղա, դու էկար, քո քեռիք հո՞ր ին»: Ասում է. «Ի՛ն քեռիք կանգնած ի ճամբիս մեջ կը ծծվան, չըն իգա»: Դավիթը գնում, տեսնում է հինգն էլ մեռած են: Գալիս է տուն, երեք անգամ ապտակում է որդուն: Սիեռն ասում է. «Է՛ն մեկն՝ դու իմ խերն էր, քի խաթըր: Մեկն էլ՝ Աստըծուն խաթըր էլավ, էս էրկուս... Էս իրի՞քն... Դու ինքնի՞ գարկեցիր, ի՞նչ հախով»: Ձեռքը գցում է Դավթի մեջքին, բարձրացնում և ասում է. «Ի՛նչպես քեռիք տեղն ու տեղ չորցուցի, քեզ էլ կը վիրիցում, կը զարկի՞մ գիտին, վուր չուրանաս»: Բայց չի զարկում, ցած է իջեցնում: Դավիթն անհիծում է Սիեռին. «Ա՛նմախ ըլնըս, քու ժառանգն էլ դուս չընկնը. վոր ընկնը՝ աշխարք կ'ավիրի»³¹: Դրանից հետո է Սիեռը փակվում ժայռի մեջ:

Էպոսի Դավթի և Սիեռի ճյուղին վերաբերող բոլոր պատումներն էլ վկայում են Դավթի՝ որդուն տված անեծքի մասին: «Օձեմանուկ, Արևմանուկ» հեքիաթում էլ Արևից ապտակ ստացած Արև Մանուկն ասում է. «...ինձի մի փնտոեք, ես արև չեմ կրնար տեսնալ, մեր քաղաքը և մեր տունը չեմ կրնար մտնալ, եթե գամ՝ անպատճառ կու մեռնիմ, անհիծված եմ»:

Ի՛նչպես ընդունված է ասել, Սիեռի կերպարն էպոսում երկփեղկված է Մեծ Սիեռի (Առյուծաձև Սիեռ) և Փոքր Սիեռի միջև: Նրանց երկուսի մեջտեղում Դավիթն է՝ մեկի որդին, մյուսի՝ հայրը: Ո՞վ է նա: «Դավթի ազգ դեմըս-

տաննիրուց ի», - ասում է ասացողը³², իսկ եկեղեցին, ինչպես գիտենք, դներ էր հռչակել հեթանոս աստվածներին: Դավթի կերպարը չէր կարող պատահականորեն հայտնվել արևի, լույսի և սրբազան դաշինքի աստվածների միջև: Նա պետք է կրեր Միհր-Միերների աստվածային հատկանիշները: Եվ կրում է. Դավթին էլ, ինչպես հնդիրանական Միթրա-Միհրը, դաշինքի աստված է ու սրբազան երկյաղածություն ունի երդման նկատմամբ: Էպոսի Դավթի և Մեծ Միերի ճյուղերին վերաբերող գրեթե բոլոր պատումներում էլ նրա, ինչպես և իր հոր մահվան պատճառը երդմնազանցությունն է: Նա տկարանում է և ապա հաղթվում, որովհետև Զմշկիկ Սուլթանին (կամ այլ անուններով հայտնի միևնույն գործող անձին) խոստանում է յոթ կամ ութ օր հետո գալ և մենամարտել հետը, բայց մոռանում է: Միերի կերպարը ոչ թե երկփեղկվել, այլ եռափեղկվել է սրբազան եռամիասնությամբ: Դավթին էլ երդման և արևի աստված է, քանզի Արև Միհրի որդին և Արև Միհրի հայրը չէր կարող Արև կամ Արև աստծո էմանացիաներից մեկը չլիտվել:

Հայկական ավանդույթներում էլ, թերևս, արևների գծառնության թեման կապ ունի ցերեկվա և գիշերվա հերթափոխի հետ: Արեգակն օրվա տարբեր կեսերին տարբեր ձևով և տեսքով է հայտնվում մարդկանց: Ուրիշ է այգաբազի նոր ծագող արևի կերպարանքը, միանգամայն այլ է, երբ նա զենիթում է գտնվում, բոլորովին այլ տեսք ունի վերջալույսին, երբ մայր է մտնում: Կարծես, իրոք, երեք, իրարից տարբեր արևներ ենք տեսնում առավոտյան, կեսօրին և մթնշաղի: Այս երևույթը նկատել են նաև բնությունն աստվածացնող մեր նախնիները ու որպեսզի ինչ-որ կերպ արդարացնեն կենսատու լուսաբերի՝ երկնականարից անհետանալը, հնարել են վերջալույսի Արև աստված Փոքր Միեր - Արև Մանուկի և ցերեկվա Արև աստված Դավթի (նրա նախատիպի) գծառնության թեման: Արեգակը հալվում է Արարատ լեռան ետևում, Փոքր Միեր - Արև Մանուկը փակվում է Արարատ լեռան մեջ: Երկնքում չկա այլևս ոչ կեսօրվա և ոչ էլ այգաբացի Արևը: Մութը պատում է երկիրը: Հայտնվում է լուսինը, որը կարծես նվաղած արև լինի: Նա Փոքր Միերն է՝ գիշերվա արևը՝ ոչ այն է մեռած, ոչ այն է՝ կենդանի: Անիծված է կեսօրվա Արևից և միայն գիշերներն է «ծուռ գալիս իր ապրուստին», ինչպես «Օձենամուկ, Արևմամուկ» հեքիաթն է ասում: Ի՞նչ անել, որ լույսն ու բարին վերածնվի: «Արեվ Մանուկին հեքիաթում» Ծաղիկ աղջիկը հանդիպում է «մեռելիլոյս» եղած Փոքր Միերին, տեղափոխում է նրա ոտքերի և գլխի մոտ դրված երկուական կերպոններն ու փառչերը և Միեր - Արև Մանուկը կենդանանում է: Ի՞նչ է սա նշանակում:

Միթրա-Միհրը որմնաքանդակներում և բարձրաքանդակներում ներկայանում է երկու ջահակիր մանուկների մեջտեղում, որոնցից մեկի ջահը վեր է պարգած, մյուսինը՝ վար: Միհրագետներն այդ ջահերի խորհուրդը հանգեցնում են նոր ծագող և մայր մտնող արևի բացատրությամբ կամ՝ Յուլաստղի համաստեղություն մտնող՝ զարմանամուտն ու պտղաբերումն ավետող և Կարիճի համաստեղությամբ անցնող՝ ձմռան վերադարձն ազդարարող

արևի շրջապատույտը: Մեկ այլ տեսակետով էլ ջահակիրներին մեկը դիտվում է ջերմության և կյանքի, մյուսը՝ ցրտի և մահվան խորհրդանիշ³³:

Այդ երկու ջահերն են մեր հեքիաթում ներկայացնում երկու կերպարները: Բայց դրանց հետ կա մահ երկու փարչ, որոնք մույնպես Արև Մանուկի թափամաններն են: Անշուշտ, փարչերն ու կերպարները տիեզերական երկվությունն են արտահայտում՝ հուր - ջուր տարերքներով, որոնք կարող էին խորհրդանշել ինչպես գիշերվա և ցերեկվա, այնպես էլ ծնունդն ու զարնան հակադրությունը: Ամենայն հավանականությամբ, հնում Սիիր - Միերի սրբարանում վստվալ ջահերի և ջրով լի սափորների մույնպիսի ծիսական տեղավորություններ են կատարել, որպեսզի նպաստեն «մեռելյոխ» ելած սիրելի աստծու վերադարձին: Այդ մասին հուշում է մահ հեքիաթասացը, երբ վկայում է, որ մահ ժամանակ առ ժամանակ կենդանանում էր, երբ որևէ մեկը տեղավորվում էր կերպարներն ու փարչերը:

Երբ Միեր-Սիիրն ընկալվում է իբրև զարնանաբեր աստված, ինչպես մահ իր վրա է վերցնում աշխարհի փրկչի առաքելությունը, նրան սկսում են յոթ անձին երինջ զոհաբերել և մի անձին երինջ էլ դնում են արյան առջև, որ «էն արունը քչի տանի են էրինջին», որ չուշանա Միերի գալուստը, ինչպես ասվում է «Օձ Մանուկ և Արին Արմանելին» հեքիաթում: Բայց, ընդհանրապես, քառասուն անձին երինջ է զոհաբերում մահ ինքը՝ Միերը, երբ պատրաստվում է կռապաշտ թագավորի Փաշա որդու (վիշապի) վրա կռիվ գնալ:

Միերի զարնանամուտն ազդարարող գործառնությունը երևան է հանում հատկապես նրան նվիրված Տյառնընդատաջ (Տրնդեգ) հայ ազգային տոնը, որի գլխավոր նպատակն է կրակապաշտության միջոցով ազդել սառնամանիքների վրա և հմայական ճանապարհով զորացնել արևի ջերմությունը: (Տոնը նշվում է փետրվարի 13-ին)³⁴:

* * *

Միեր-Սիիրը հեռացող աստված է, բայց երեւում է, որ փոխարինելու է եկել հին հայոց Յորեն հատիկ մեռնող և հարություն առնող աստծուն: Դա ակնհայտ է մույնիսկ հացի նկատմամբ նրա ունեցած վերաբերմունքից. «Եր օր ցորնի հատն էլաւ մեկ մանսուր, գետին կը խայիմնա, Միերն ու ուր ծին կուգան աշխար»: «Դժուար չէ կռահել, որ սկզբնական վարիանտի համաձայն, Միերի գալով է հենց սկըսուելու երջանիկ դարաշրջանը, երբ ցորնի հատը կարող է լինել և լինելու է մեկ մասուր», - գրել է Թադեոս Աղալթեգյանը³⁵: Վրացական դիցաբանության մեջ էլ Միերի զուգահեռ Ամիրամի մասին ասվում է. «Ցանկանում է ցանել աշխարհում հավասարություն-արդարություն, ժողովրդին տալը հացը կաթնով և ոչ թե արյունոտ»³⁶: Պատահական չէ, որ Միերին նվիրված Տրնդեգի տոնական ուտեստում գերակշռողը հացահատիկային կերակրատեսակներն էին (խաշի, փոխինդ, աղանձ): Միերի (Մեծ Միերի)՝ հացի ճանապարհը փակած առյուծին սպանելու պատմութ-

յունն էլ վկայում է, որ նա հացահատիկը հովանավորող աստծո գործառույթներ ունի:

Միջնադարյան շարականներում Զրիստոսին վերագրում էին Սիերի հատկանիշները, ինչպես օրինակ՝ «հուր փայլակնացեալ», «արեզակն արդար», «առաւօտ լուսոյ», «լոյս քան զարեւ առաջ», «լուսատու տիեզերաց», «առաջին լոյս» և այլն: Իսկ Զրիստոսի մասին հավատալիքներն, ինչպես հայտնի է, գգալիորեն ազդված են ոչ միայն Միհրի առասպելից, այլև մեռնող և հարություն առնող աստվածների (մանավանդ փոյուզական Առտիսի) պաշտամունքներից և ծեսերից: Սա նշանակում է, որ Սիերն արդեն դուրս էր մղել հին հայոց մեռնող, հառնող աստծուն, որի սրբաբանները վերածվել էին մեհյանների («մեհեդյան», «միհրյան» ստուգաբանությամբ):

Բայց հենց թեկուզ Սիերի առասպելն էլ իր մեջ արտահայտում է մեռնող և հարություն առնող աստվածների օրացուցային առասպելների մոդելների հետքերը: Ինչպես փոյուզական Առտիսը գիշերները կենդանանում և իր տարփածուի՝ Մայր աստվածուհի Կիբելեի մոտ էր գնում³⁷, այնպես էլ Արև Մանուկը գիշերները օղջանում և ապրում էր Ծաղիկ աղջկա հետ: Իչպես Առտիսի առասպելի մի տարբերակում Կիբելեն իր սիրեցյալին թաղում է քարանձավում և ողբում նրա մահը³⁸, այնպես էլ հայկական հեքիաթների հերոսն է փակվում ժայռի մեջ: Շումերական Դումուզիի առասպելի տեքստերից մեկում էլ Դումուզին մեռնում և լեռան մեջ է փակվում³⁹:

Սի ուշագրավ հանգամանք ևս. Դավթի անեծքով, Սիերն անժառանգ պետք է մնար, իսկ եթե ժառանգ լիներ՝ աշխարհն ավերվելու էր: Այդ ժառանգի աշխարհ գալու մասին հիշատակում է էպոսի պատումներից մեկը: Նա աժդահա, դյուցազն է՝ Հոհանես անունով: Բայց Սիերը չճանաչելով, սարսափից նետահարում է որդուն: Այդ արարքից հետո անբախտ հայրն իր ապրելն անարժան համարելով, կնոջ՝ Գոհարի հետ փակվում է Վանա ժայռի մեջ, որտեղից ամեն ուրբաթ օրերին լսվում է նրանց լացն ու կոծը⁴⁰: Մինչդեռ հեքիաթներում Սիերի վրայից. ինչպես ասացինք, վերանում է հոր անեծքը: Նա ժառանգ է ունենում և վերադառնում ժայռից (լեռից) կամ եթե քար էր (լեռ), մարդկային կերպարանք է ընդունում: Ժողովուրդը ցնծությամբ է դիմավորում նրան: «Որ էկավ, քեֆ. ուրախություն, նաղարա, զուռնա, ուտել, խմել, էլ չափ չկար», - ասում է «Օձ Մանուկ և Արին Արմանելին» հեքիաթը: Հավանաբար, եղել է մի ժամանակ, երբ ժողովուրդն, իրոք, Սիերին մեկընդմիջտ ժայռից դուրս եկած է տեսել, իսկ աշխարհն՝ ավերված (վերափոխված): Կամ ժայռից դուրս գալուց հետո, Սիերը. չճանաչելով, սպանել է որդուն և վշտից կրկին մտել իր ժայռը, ինչի մասին վկայում է էպոսը, բայց ոչինչ չեն ասում հեքիաթները:

THE MYTHICAL LARE OF MHER-MITHRA IN ARMENIAN FAIRY TAILS

(Summary)

From materials of one of a cycle of the Armenian magic fairy tales becomes clear, that the hero, closed in a mountain. Arev Manuk (Child Sun) is the same as Low Mher - Mithra, and his father is the same as David of Sasun of the Armenian epos "The Mads of Sasun". The latter, as well as his son Low Mher and his father High Mher too was considered as the god by the Sun. For the ancient Armenians Mithraism was expressed in a worship of three suns - mornings, day time's and evenings. Arev Manuk is the evening sun, which every day is closing down behind a mountain and occurring at the night - in an image of the moon.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Էմինեան ազգագրական ժողովածու, հտ. Դ, Մոսկվա-Վաղարշապատ 1902, էջ 20:
2. Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հտ. I, Ե. 1978, էջ 490:
3. Ռ. Պատկանեան, Երկասիրութիւններ, հտ. III, Պետերբուրգ-Դոմ-Ռոստով, 1904, էջ 217:
4. «Բիրական», 1899, N 33, օգոստոս 25, էջ 519:
5. Сборник материалов для описания племен и местностей Кавказа, книга 42, отдел II, Тифлис, 1912, с.48.
6. «Հասկեր» 1914, հունվար, էջ 42:
7. Сборник материалов, книга 13, отдел II, Тифлис, 1892, с.93.
8. Գ. Շերենց, Վանա սագ, II մաս, Թիֆլիս, 1899, էջ 99:
9. Գ. Սրվանձտյանց, անդ, էջ 452:
10. Էմ. ազգ. ժող., անդ, էջ 174:
11. Անդ, էջ 390:
12. Сборник материалов, книга 19, отдел II, Тифлис, 1894, с.159.
13. Сборник материалов, книга 7, отдел II, Тифлис, 1889, с.187.
14. Դ. Աղայան, Երկերի ժողովածու, հտ. III, Եր., 1973, էջ 104:
15. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ հտ. I, Եր., 1959, էջ 236:
16. Նույնը, հտ. IX, Եր., 1968, էջ 231:
17. Նույնը, հտ. VI, Եր., 1973, էջ 77:
18. Սասնա ծռեր, հտ. Բ, Եր., 1951, էջ 93-107:
19. Ս. Կանայեանց, Ջոշանց տան Սասնայ ծռեր: Դաւիթ եւ Սիւր ազգային ժողովրդական վեպի պատմականը, Վաղարշապատ, 1907:
20. Սասնա ծռեր, հտ. Ա, Եր., 1936, էջ 244-245:
21. Թ. Ավդալբեգեան, Միհրը Հայոց մէջ, Վիեննա, 1929, էջ 51-53:
22. Ж. Дюмезиль, Верховные боги индоевропейцев, Москва, 1986, с. 51.
23. Թ. Ավդալբեգեան, էջ 67-68:
24. Նույնը, էջ 78-79:

25. Նույնը, էջ 80:
26. Սասնա ծռեր, հտ. Ա, էջ 470:
27. Նույնը, էջ 101:
28. Ա. Մատիկեան՝ Արայ Գեղեցիկ, Վենետիկ, 1930, էջ 283:
29. Նույնը, էջ 300-301:
30. Նույնը, էջ 302-304:
31. Սասնա ծռեր, հտ. Ա, էջ 467-470:
32. Նույնը:
33. Կ. Սելիք-Օհանջանյան, Միքրա-Միհրը «Սասնա ծռերի» մեջ, Եր., 1946, էջ 269-270:
34. Տե՛ս նաև Հ. Խառատյուն-Առաքելյան, Հայ ժողովրդական տոները, Եր., 2000, էջ 44-50:
35. Թ. Աղայրեզեան, էջ 88:
36. Նույնը, էջ 92:
37. Ա. Մատիկեան, էջ 201-202:
38. Գր. Ղափանցյան, Արա Գեղեցիկի պաշտամունքը, Եր., 1944, էջ 103:
39. Ա. Մատիկեան, էջ 177:
40. Սասնա ծռեր, հտ. Բ, էջ 228-230: